

Prosocial behavior is correlated with the level of self-actualization, because the motives and strategies for the self-realization have different social significance and are manifested in the service of human values.

Therefore, we can say that most of the foreign and domestic researchers and social psychologists characterize prosocial behavior as positive, constructive, socially desirable and socially useful and as a direct (diametrically) the opposite of anti-social behavior.

The conclusion is that prosocial behavior should be considered as a system of actions and deeds of a person due to the conscious adoption of socially important norms and values, the ability to constructively resolve interpersonal and group contradiction, impossibility risky ways presubject interactions, ability to self-realization in various kinds of social activities.

Summarizing the above, we determine the formation of prosocial behavior in preventive educational environment as a holistic process aimed at ensuring the necessary and sufficient organizational and pedagogical conditions for the students conscious interiorization of socially significant norms and values.

Key words: *prosocial behavior, formation of prosocial behavior, schoolchildren, preventive educational environment of educational institutions.*

УДК 316.6:316.422:330.131.7

О. І. Скоробагатська

Сумський державний педагогічний
університет імені А. С. Макаренка

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ІННОВАЦІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В СУСПІЛЬСТВІ РИЗИКУ

У статті розглянуто сутнісні характеристики суспільства ризику в соціально-психологічному контексті. Проаналізовано актуальні дослідження із соціології, філософії та психології щодо особливостей психологічної захищеності особистості в умовах травматичних подій суспільства ризику. Обґрунтовано необхідність вивчення психологічних умов щодо ефективної інноваційної діяльності в ситуації соціальних трансформацій. Розглянуто поняття «надситуативної активності», «активної неадаптивності», «аутотелічної особистості». Сформульовано психологічні рекомендації щодо подолання кризового стану особистості в суспільстві ризику та оптимізації її здатності до творчої інноваційної діяльності.

Ключові слова: *суспільство ризику, інноваційна діяльність, базові потреби, особистість, адаптивність, психологічна безпека.*

Постановка проблеми. Сучасне соціальне життя України є досить складним, динамічним і непередбачуваним. Нестабільність соціально-політичної та економічної ситуації, військові дії в країні, реальні загрози життю та благополуччю викликають в людині екзистенційний страх, почуття незахищеності та тривоги, кардинально змінюють аксіологічні пріоритети соціуму й індивідів. Але ж життя продовжується, і тому необхідно шукати конструктивні можливості подолання соціальної ентропії, однією з яких може стати реалізація інноваційних ідей у професійному просторі.

Суспільство ХХІ ст. трактується вченими як «суспільство ризику» (У. Бек), у якому діє специфічний спосіб організації соціальних зв'язків в

умовах невизначеності, залежності від випадкових факторів, імовірності. Усе це вимагає від кожної особистості безперервної напруженої внутрішньої роботи щодо психологічного пристосування до зовнішнього життя. Сучасна ситуація розвитку суспільства потребує пошуку соціально-психологічних форм подолання різноманітних ризиків, визначення оптимальних умов щодо адаптації та самоактуалізації особистості. Реалізація інноваційних технологій передбачає відкритість особистості новим знанням, прагнення до дослідницької роботи, до втілення креативних ідей, проте ефективність творчості, новаторства у професійній діяльності значною мірою залежить від психологічної адаптованості особистості в суспільстві. Отже, практична актуальність нашого дослідження полягає у вивченні психологічних особливостей інноваційної творчої діяльності в умовах суспільства ризику.

Аналіз актуальних досліджень. У соціології найбільш значущими є теоретико-методологічні основи теорії ризику, розроблені в працях У. Бека, Н. Лумана, С. Лаша, Б. Тернера, Е. Гідденса, П. Штомпки, О. Яницького.

Концепція інноваційного розвитку суспільства є предметом наукових інтересів і пошуків Д. Белла, З. Бжезінського, У. Бека, Ст. Зомбарта, О. Козлової, Ї. Масуди, Ст. Митчерлиха, А. Сбруєвої, Е. Тоффлера, Дж. Несбита, В. Цикіна, Ї. Шумпетера, Х. Шпиннера та ін.

Аспекти інноваційної діяльності, творчості, креативності вивчалися вітчизняними й зарубіжними науковцями. Фундаментальні закономірності творчості досліджували Д. Богоявленська, О. Брушлинський, В. Дружинін, В. Ефроїмсон, Є. Ільїн, В. Клименко, А. Маслоу, В. Моляко, О. Музика, Л. Міщиха, Г. Ожиганова, В. Онищенко, Я. Пономарьов, О. Потебня, К. Роджерс, В. Роменець, С. Рубінштейн, В. Юркевич та багато інших.

Різні аспекти креативності, інноваційності розглядали Г. Гарднер, С. Грузенберг, Ю. Зубок, Й. Козелецькі, Г. Костюк, С. Меднік, М. Ранко, Е. Рібо, Р. Стернберг, К. Тейлор, Ю. Трофімов, В. Франкл, М. Шмідт, М. Чіксентміхайі.

Метою статті є з'ясування стратегій подолання кризового стану особистості в суспільстві ризику та оптимізації її здатності до творчої інноваційної діяльності в умовах невизначеності.

Виклад основного матеріалу. Розглянемо сутнісні характеристики суспільства ризику в соціально-психологічному контексті. Поняття «суспільство ризику» належить німецькому соціологу У. Беку. Концепція У. Бека ґрунтується на теорії модернізації, у межах якої ризик – дія її механізмів: сучасні передові індустріальні технології розширюють спектр суспільних благ, і одночасно стають джерелом цілої низки небезпек, які загрожують не тільки життю індивіда, але й усьому суспільству в цілому. Виробництво ризиків здійснюється в усіх сферах життєдіяльності суспільства: економічній, політичній, соціальній [1].

Науковці розглядають декілька різновидів ризику, кожен із яких суттєво впливає на життя та психологічний стан особистості. Це, передусім, ризики, що загрожують безпеці людини (safety risks); ризики, що загрожують здоров'ю людини (health risks); ризики, що загрожують середовищу проживання людини (environmental risks); ризики, що загрожують суспільному добробуту (public welfare/goodwill risks); а також ризики фінансові (financial risks). У. Бек відзначає, що важливим аспектом сучасного життя стає неможливість дистанціювання від будь-яких ризиків атомного світу, тому актуалізується проблема мінімізації ризиків, управління ними [1].

Згідно з більшістю концепцій (У. Бек, Е. Гідденс, С. Лаш, Н. Луман, Б. Тернер, П. Штомпка, О. Яницький) суспільство ризику виникає на основі руйнування традиційних форм соціального порядку, трансформації соціальної структури, ролі та значення соціальної, класової, ціннісно-нормативної системи й системи соціального захисту, унаслідок чого в житті індивідів і груп виникають невизначеність, непередбачуваність і незахищеність.

Німецький соціолог Н. Луман розглядає ризик у соціумі як «ситуацію на порозі катастрофи», як готовність суспільства та індивіда прийняти ризик як неминучу даність. При цьому, на його думку, різні соціальні групи мають свої критерії відбору ризику з урахуванням якості інформації. Учений підкреслює, що оцінка ризику й готовність прийняти ризик – це проблема не тільки ментальна (psychische), а й соціальна. Поведінка людини в такій ситуації буде зумовленою, або очікуванням релевантних референтних груп, або характером соціалізації [5].

Англійський соціолог Е. Гідденс визначає сучасне суспільство як «суспільство пізньої сучасності» (late modernity), у якому людина живе у світі випадковості й ризику. У такій ситуації досить важливою стає проблема онтологічної безпеки індивіда, що піддається різноманітним викликам і небезпекам. Учений підкреслює: якщо особистість володіє почуттям онтологічної безпеки, то вона на рівні повсякденного буття буде отримувати відповіді на найважливіші екзистенційні питання – життя та смерті, людського існування, відносин з іншими людьми, а також буде усвідомлювати своє місце в навколишньому світі й самоідентифікуватися [2].

Е. Гідденс розглядає «безпеку» як ситуацію, у якій конкретний комплекс небезпек нейтралізується або мінімізується. Отже, на думку вченого, саме почуття онтологічної безпеки, що ґрунтується на балансі довіри та прийняття ризику, повинно бути базовою установкою практичної свідомості в суспільстві ризику. Але ж у реальності криза сучасної культури призводить до психічної «травми» людини. Соціум надмірно тисне на окремого індивіда, у результаті чого йому не вдається розвивати власні духовні й моральні задатки. У сучасному суспільстві людина стає заручником масової культури, пропаганди, маніпуляції. Свобода та культура мислення

вилучаються з вживання, у результаті чого люди втрачають свою індивідуальність, і навіть не усвідомлюють своєї духовної убогості [2; 11].

Отже, фатальним для сучасного суспільства є те, що матеріальна сторона культури розвинена набагато сильніше, ніж духовна. За твердженням німецького філософа-гуманіста А. Швейцера, подолання сучасних проблем дійсності й забезпечення благодотворного загального прогресу можливо тільки за умовами духовної роботи індивідів, укріплення моральної волі. Таким чином, філософ наполягає на необхідності оновлення світогляду, спонукання сучасників до усвідомлення сенсу свого буття, до рефлексії кожної людини над своїм призначенням у світі [11].

За визначенням польського професора П. Штомпки, психологічний ризик і загрозу несуть у собі вже самі соціальні зміни, незалежно від їх змісту. Тому будь-які непередбачувані процеси в соціальному житті пов'язані з ломкою системи норм і цінностей, що, по суті є соціальною травмою. Травматичні події (революція, державний переворот, вуличні бунти; радикальна економічна реформа, іноземна окупація; примусова міграція або депортація; геноцид, винищування, масові вбивства; акти тероризму й насильства; релігійна реформація, нове релігійне пророцтво; вбивство президента, відставка вищої посадової особи; викриття корупції, урядовий скандал; відкриття секретних архівів і правди про минуле; ревізія героїчних традицій нації; крах імперії, програна війна) викликають порушення звичного способу мислення та дій, міняють, часто трагічно, життєвий світ людей, їх моделі поведінки й мислення. Соціально-психологічні травми порушують у людині почуття впевненості в завтрашньому дні, у результаті чого виникає дефіцит задоволення природнього потягу індивіда до порядку та передбачуваності, а саме – до екзистенціальної безпеки [12].

Усі соціальні, політичні та культурні зміни впливають на психологічний стан особистості. Людина в суспільстві ризику перебуває у стані перманентного стресу, іноді невротичного очікування та внутрішньої мобілізованості. У сучасній науці ця проблема розглядається в контексті концепції соціально-психологічної травми як результату негативних, наслідків соціальних змін. Достатньо актуальним є пошук нових шляхів адаптації та психологічного захисту особистості в умовах травматичного впливу суспільства ризику.

У соціально-психологічному вимірі невизначеність особистості проявляється в порушенні почуття психологічної безпеки, у складностях адаптації до мінливої дійсності, у зниженні можливості прогнозування майбутнього. На індивідуально-особистісному рівні виникає відчуття невпевненості та постійної необхідності ризикувати. Важливим фактором психологічної незахищеності індивіда в суспільстві кризи є також зростання внутрішніх загроз, зумовлених трансформацією цінностей людини, втратою колишніх орієнтирів життя [6].

В умовах суспільства ризику існує ще один вид небезпеки – інформаційна. Сучасні інформаційно-комп'ютерні технології пронизують практично всі сфери життя й мають необмежені можливості щодо психологічного впливу на людину. Сучасний дослідник С. Г. Кара-Мурза доводить, що глобальні мережі комунікацій і ЗМІ здійснюють маніпулювання свідомістю суспільства та майже контролюють культуру, пропускаючи її через свої фільтри: виділяють окремі елементи із загальної маси культурних явищ, надають їм особливої ваги, підвищують цінність одних ідей та знецінюють інші. Під таким потужним потоком інформаційно-психологічного впливу сучасна людина втрачає зв'язок зі своїм аутентичним зерном, зі своїм справжнім глибинним Я. Отже, окремої уваги заслуговує проблема інформаційного захисту особистості та соціуму [4].

Як бачимо, суспільство ризику ставить людину в складні умови існування та професійної самореалізації. Проте згідно з теорією американського психолога-гуманіста А. Маслоу, людина може бути здатною до самоактуалізації, до творчої діяльності за певними умовами – якщо буде задоволена її базова потреба в безпеці. Виникає питання, яким чином сучасна особистість може подолати кризовий стан психологічної небезпеки та реалізувати себе у творчій інноваційній діяльності?

Людське буття, як підкреслював К. Ясперс, є «вирішальним»: людина завжди приймає рішення (навіть якщо відмовляється від нього), ким вона буде в наступну мить. Тобто від самої особистості, від її усвідомленого вольового зусилля до морального, інтелектуального, професійного, духовного самовдосконалення залежить вектор та ефективність реалізації її потенційних сил, здібностей.

Дослідник Ю. Зубок вважає, що в суспільстві ризику життєві стратегії стають особистою справою кожного, індивідуальним «продюсерським» проектом без реальної опори на колективні форми захисту. Індивідуалізація виражається в самостійному проектуванні власного життя з індивідуально зумовленими траєкторіями в різних сферах (праця, освіта, дозвілля, шлюб тощо). Такі психологічні умови висувають нові вимоги до індивідів, формуючи особливий спосіб організації життєдіяльності, певну «культуру ризику», що включає відкритість до змін, постійну готовність до активних дій у ситуації вибору [3].

Учений О. Раймова підкреслює, що своєрідність діяльності розвиненої, творчої, тобто когнітивно складної особистості, не може вичерпуватися виключно постулатом пристосування до навколишнього життя. Моменти неадаптивності для самоактуалізованої особистості можуть виступати в якості стимулу до соціально-психологічного розвитку. Саме в ситуації соціальних трансформацій виникає необхідність у «надситуативній активності» особистості як провідного чинника психологічної захищеності. З цього логічно випливає, що «надситуативна

активність» когнітивно складних особистостей може стати джерелом реконструкції втрачених цінностей у суспільстві та формування конструктивного майбутнього [6].

В основі «надситуативної активності» лежать механізми пошукової активності, тобто активність, спрямована на зміну ситуації або свого ставлення до неї при відсутності певного прогнозу результатів. Пошукова активність передбачає цілком інноваційні характеристики діяльності: планування, творчість, фантазування, переоцінку ситуації, аналіз, відповідальність. У невизначеній ситуації саме пошук нового рішення забезпечує соціальний і особистісний прогрес, адаптивну поведінку та творчість у людини [2].

Адаптація й самореалізація особистості в атмосфері невизначеності суспільства ризику може буди здійснена також завдяки феномену «активної неадаптивності», що передбачає «буття на кордоні» або буття без кордонів – трансценденції, виходу людини за межі самої себе (К. Ясперс, Ж.-П. Сартр, М. Хайдеггер та ін.). Тобто людина, намагаючись реалізувати свої потенційні сили в мінливому сучасному світі, свідомо обирає для себе такий стиль життя, у якому вона є постійно відкритою до нового досвіду, до виходу за межі звичного. До проявів «активної неадаптивності» належать інноваційна й дослідницька діяльність, наукова та художня творчість, мистецтво, виховання.

У роботах засновника логотерапії В. Франкла підкреслюється, що особистість долає свої кордони для того, щоб знайти нові сенси буття, відкрити вищі цінності. Феномен самотрансценденції людини полягає в тому, що її буття зорієнтоване на щось зовні, на щось більше, на те, що підносить людину. Доводячи цю думку, В. Франкл говорить про один із висновків, який він зробив виходячи з досвіду перебування в концтаборі Освенцім. Сутність його полягає в тому, що найбільші шанси вижити, навіть у екстремальній ситуації мали ті, хто був налаштований на майбутнє, на справу, яка їх чекала, на сенс, який вони хотіли реалізувати. Учений підкреслює, що людині для повноцінного життя потрібен не стан спокою, а боротьба за якусь гідну ціль. Отже, людині для адаптації у складних невизначених умовах необхідно не розгубитися, а постаратися зібрати всі свої потенційні сили та налаштувати їх на досягнення справжніх важливих для життя завдань [8].

Один із засновників гуманістичної психології К. Роджерс вважає, що людині притаманна тенденція рухатися вперед до зрілості (явна або потенційна), що проявляється в здатності людини розуміти ті сторони свого життя й самої себе, які завдають їй біль або незадоволення. Вивільнення тенденції до зрілості полягає в прагненні перебудувати свою особистість і своє ставлення до життя, зробивши його більш зрілим. Така тенденція особистості до зростання, до незалежності, до реалізації всіх потенційних

сил є головною рушійною силою життя. Але ж, це прагнення може бути приховано шарами психологічних захистів [7].

У контексті пошуку можливостей реалізації особистості в умовах суспільства ризику сучасний американський психолог, дослідник проблеми креативності та суб'єктивного благополуччя М. Чиксентмихайи обґрунтовує поняття «аутотелічної особистості» («ауто» – сам, самостійний; «телос» – ціль). Аутотелічна особистість – це людина, яка здатна перетворити реальні або потенційні загрози в завдання, що приносять радість. Це самодостатня, автономна особистість, здатна самостійно ставити цілі, виходячи з внутрішньої мотивації, на відміну від більшості людей, цілі яких зумовлені або біологічними інстинктами, або впливом суспільства. В аутотелічній особистості більша частина цілей впливає зі свідомої оцінки особистих переживань та відображає її справжні потреби. Вона здатна трансформувати хаос зовнішнього середовища в досвід «потoku» – оптимального стану внутрішньої мотивації, при якому людина повністю включена в те, що робить, та відчуває свободу, радість, задоволення й майстерність [9].

Таким чином, психологічні особливості інноваційної діяльності в суспільстві ризику передбачають актуалізацію певних особистісних рис, які є притаманними саме творчій, інноваційній людині: відкритість новому досвіду, пізнавальний інтерес, внутрішня свобода, уміння робити вибір, відповідальність, саморегуляція, позитивна Я-концепція, креативність, спонтанність. Інноваційний потенціал особистості проявляється в умінні перетворювати кризисну ситуацію на проблемне творче завдання. Для інноваційної особистості невизначеність, складність у будь-якій сфері будуть стимулом для знаходження креативного рішення, підставою для трансгресивної орієнтації. Таким чином, інноваційна спрямованість є оптимальним засобом подолання кризового стану особистості в суспільстві ризику та оптимізації її здатності до творчої надситуативної діяльності.

Висновки та перспективи подальших наукових розвідок. На основі аналізу наукових джерел визначено стратегії подолання кризового стану особистості в суспільстві ризику та оптимізації її здатності до творчої інноваційної діяльності: 1) усвідомлення особистістю сенсу власного життя в нових умовах і прагнення до його реалізації; 2) індивідуалізація в проектуванні життєвого сценарію, що забезпечує готовність до активних дій у ситуації вибору; 3) «надситуативна активність», що володіє потенціалом до відродження втрачених і формування нових цінностей і смислів через пошукову активність; 4) «активна неадаптивність», що припускає трансцендентну відкритість новому досвіду та є підставою творчої, дослідницької, інноваційної діяльності; 5) «аутотелічний» стиль життя, згідно з яким головною рушійною силою діяльності є не зовнішня, а внутрішня мотивація особистості, зумовлена глибинними переживаннями та справжніми потребами.

Особистості з високим творчим потенціалом, які використовують творчі стратегії подолання важких життєвих ситуацій, більшою мірою здатні до ефективної інноваційної діяльності. Стикаючись із життєвими або професійними труднощами інноваційна людина використовує їх як ситуації для самоактуалізації, для особистісного зростання. Отже, стратегічним орієнтиром сучасної освіти повинно стати пробудження в людині інноваційних якостей, творчого потенціалу, її здатності до сприйняття та створення нового. З метою оптимізації психологічного стану в умовах суспільства ризику необхідно навчити людину адаптуватися до змін, орієнтуватися серед великого обсягу інформації, забезпечити зв'язок із духовними традиціями. Ці завдання можливо реалізувати завдяки розробці та впровадженню спеціальних психологічних тренінгових програм. Щодо перспектив подальших наукових розвідок, то, на нашу думку, достатньо актуальним є вивчення психологічних особливостей перетворюючої трансгресивної стратегії особистості в умовах суспільства ризику.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бек У. Общество риска: На пути к другому модерну / У. Бек. – М. : Прогресс-Традиция, 2000. – 383 с.
2. Гидденс Э. Устройство общества: Очерк теории структуризации / Э. Гидденс. – М. : Академия, 2005. – 528 с.
3. Зубок Ю. А. Социологический словарь / Ю. А. Зубок. – М, 2014. – С. 300–302.
4. Кара-Мурза С. Г. Манипуляция сознанием / С. Г. Кара-Мурза. – М. : Эксмо, 2009. – 864 с.
5. Луман Н. Понятие риска / Н. Луман // THESIS. – 1994. – № 5. – С.135–160.
6. Раймова О. Г. Психология и психофизиология / О. Г. Раймова // Вестник ВолГУ. Серия 11. – 2012. – № 1 (3). – С. 101–103.
7. Роджерс К. Взгляд на психотерапию. Становление человека / К. Роджерс. – М. : Прогресс, 1994. – С. 74–79.
8. Франкл В. Человек в поисках смысла / В. Франкл. – М. : «Прогресс», 1990. – 368 с.
9. Чиксентмихайи М. В поисках потока: Психология включенности в повседневность / М. Чиксентмихайи ; пер. с англ. – М. : Альпина нонфикшн, 2011. – 194 с.
10. Швай Р. І. Гуманістичні теорії творчості / Р. Швай // Вісник Вінницького політехнічного інституту. – 2008. – № 4. – С. 47–50.
11. Швейцер А. Культура и этика / А. Швейцер ; перевод с немецкого Н. А. Захарченко, Г. В. Колшанского. – М. : Прогресс, 1973. – 343 с.
12. Штомпка П. Социальное изменение как травма / П. Штомпка // Социальные исследования. – 2001. – № 1. – С. 6–8.

РЕЗЮМЕ

Скоробагатская О. И. Психологические особенности инновационной деятельности в обществе риска.

В статье рассмотрены сущностные характеристики общества риска в социально-психологическом контексте. Проанализированы актуальные исследования по социологии, философии и психологии, касающиеся особенностей психологической защищенности личности в условиях травматических событий общества риска. Обоснована необходимость изучения психологических условий для эффективной инновационной деятельности в ситуации социальных

трансформаций. Рассмотрены понятия «надситуативной активности», «активной неадаптивности», «аутоотеличной личности». Сформулированы психологические рекомендации по преодолению кризисного состояния личности в обществе риска и оптимизации ее способности к творческой инновационной деятельности.

Ключевые слова: общество риска, инновационная деятельность, базовые потребности, личность, адаптивность, психологическая безопасность.

SUMMARY

Skorobagatskaya O. The psychological peculiarities of innovative activity in the risk society.

The article reveals the essential characteristics of risk society in the social-psychological context. The current studies in sociology, philosophy and psychology concerning the psychological security of the person in conditions of traumatic events of risk society are analyzed. The necessity of studying the psychological conditions for effective innovative practice in a situation of social transformations is proved. The specific features of an innovative creative personality are analyzed. Based on the analysis of different scientific sources the strategies for overcoming the challenges of social-psychological adaptation in terms of ambiguity of the society are identified: 1) personality's realization of the sense of his/her own life in a new environment and desire for its implementation; 2) individualization of the life scenario design that ensure readiness for action in a situation of choice; 3) «over-situation activity» which has the potential to revive the lost and to form the new values and meanings through search activity; 4) «active non-adaptability», that assumes transcendental openness to new experiences and is the basis of creative, research, innovative activity; 5) «autotelic» lifestyle, according to which the main driving force is not external, but internal motivation of the personality caused by deep feelings and real needs.

The attention is focused on the need of searching the optimal solution to the problem of the personality's information security in the context of uncontrolled manipulative influence of modern information and computer technologies. The need for forming in the personality the ability to overcoming, transforming behavior, to self-regulation that provides a sense of security, as well as transgressive orientation is identified. The psychological recommendations for optimization of the creative innovative activity in risk society are formulated.

It is determined that individuals with high creative potential who use creative strategies to overcome difficult life situations are more able to effective innovative activity. It is emphasized that the strategic benchmark of modern education should be awakening in a person innovative qualities, creativity and ability to comprehend and create a new one. For further research the problem concerning the transformative transgressive strategy of the person in conditions of risk society is proposed.

Key words: risk society, innovative activity, basic needs, a personality, adaptability, psychological security.